

A negációk népe, avagy a közép-európai cigány történelem strukturális keretei
Bencsik Gábor

Megjelent: 2012. június – 8. évfolyam, 1-2. szám

BENCSIK GÁBOR, PhD dr, történész (bencsik.gabor@magyarmercurius.hu).

A történetírás „végezzen aprólékos elemzéseket arról, hogy az emberi társadalmak fejlődését mennyiben határozza meg saját múltjuk, és a fejlődés milyen mértékben látható előre”.¹

Bernard Lepetit

A cigányság körül bajok vannak. Súlyos bajok. Ez a kijelentés nem valamelyik fél felelősségét állapítja meg, csupán magát a nyilvánvaló ténytet. A cigányság érdemi, tömeges, belátható időn belül bekövetkező integrációja nélkül Magyarország számára nincs kibontakozás. Ám a társadalom betegségeire is igaz, ami az egyénére: érvényes, megalapozott, az ok-okozati viszonyokat tisztázó diagnózis nélkül nincs eredményes terápia. Akár tetszik majd az eredmény, akár nem, meg kell ismernünk, fel kell tárnunk a valóságot, hogy az így szerzett ismereteink birtokában változtatni tudjunk rajta. És ez már a felelősségről szól, mindnyájunk felelősségéről.

Ennek a felelősségnek kíván megfelelni Balog Zoltán miniszternek, korábbi társadalmi felzárkózásért felelős államtitkárnak a Polgári Szemle előző számában megjelent, a hazai felzárkózáspolitikáé fundamentumát elemző tanulmánya.² Az írásban megjelölt célok és programok Eu rópában egyedülálló mélységben tárják fel a lehetséges tennivalókat, ezért sok-sok elvesztegetett év után végre valódi eredménnyel kecsegtetnek. Ehhez nyújthat segítséget, ha a cigány leszakadás belső, múltban gyökerező okait is feltárjuk. Az alábbiakban, csatlakozva a társadalmi felzárkózásért felelős államtitkárság törekvéseihez, erre teszek kísérletet.

A vas népe

A cigányság Közép-Európában a megkésve, ám annál gyorsabban lezajló iparosodás előtt, fél évezreden át kézműves népként, a közösségi termelés aktív és szükséges részeként élt a többi nép között. Ennek a kézművességnek a középpontjában a vándor kézművesség, elsősorban a fémművesség állt,³ ahhoz csatlakozott másodsorban a faművesség és egyéb tudás, amellyel kiszolgálták az iparosodás előtti, premodern társadalom azon kis létszámú közösségeit, amelyek állandó, helyben lakó kézművest – kovácsot – nem tudtak volna eltartani.

A sajátos életmód háttérének megismeréséhez vissza kell mennünk az alapokhoz, a cigány nép indiai születéséhez, idegen szóval etnogeneziséhez. Ennek alapos megismeréséhez, feltárásához minden bizonnyal a korabeli indiai társadalom történetének vizsgálatán át vezet az út. A kutatás ebben az irányban éppen csak elindult, egyelőre nem sokkal tudunk többet, mint száz évvel ezelőtt (az indiai értelmiség a cigány rokonságra nem tekint rokonszenvvel, a kutatást nem szorgalmazza). Mégis valószínűsíteni tudjuk, hogy az etnogenezis nem a környező társadalom igényeivel szemben, hanem éppen annak megfelelően, abból fakadóan, ahhoz illeszkedően zajlott le – ennek később jelentősége lesz.

A néppé alakuláshoz a keretet valószínűleg az Indiában máig is létező dzsáti-rendszer szolgáltatta,⁴ amely egyes faluközösségekre és etnikaiszármazási csoportokra meghatározott termelési funkciókat oszt, a közösségi termelésben rögzített szerepet jelöl ki a számukra. Ez korántsem indiai specialitás: a foglalkozások települési közösségekhez és etnikumokhoz kötése, a szakmai tudás azokon belüli továbbadása szerte a világon elterjedt, egyes elemei

Közép-Európában is fennmaradtak egészen az újkorig (bolgárkertészek, drótostótok, örmény kereskedők).

A 15. századtól egyre nagyobb bőségben fennmaradt európai írásos forrásokból visszakövetkeztetve feltételezhetjük, hogy a cigányokra az indiai társadalom a fémművességet osztotta. Bárhonnan származott is a cigányság genetikai értelemben, néppé valószínűleg ez héfaisztoszi, egyszerre csodált és megvetett, egyszerre kívánt és kiközösítést maga után vonó szerep formálta.⁵ (Az európai és azon kívüli kultúrkörök múltjából egyaránt ismerjük azt a sajátos ambivalenciát, amellyel az emberek az értéktelen ércből tűz segítségével értékes szerszámokat és fegyvereket teremtő mesterek munkájára tekintettek: egyszerre látták isteninek és alviláginak, szükségesnek és félelmetesnek.) A cigányok ezt a tudást hozták magukkal hosszú vándorlásuk során, ez tette őket az európai közösségi termeléshez illeszkedővé.

Lehetséges ... hogy az őscigányság kívülről érkezett az indiai kultúrkörbe ...

Ma még nem tudjuk, a cigány nép elvándorlása milyen okok miatt következett be. Az a tény, hogy a korabeli India több száz dzsátija közül ez az egy vándorolt el (legalábbis erről az egyről tudjuk, hogy azt tette), felveti annak lehetőségét, hogy eleve különbözött a többitől.⁶ Lehetséges például, hogy az őscigányság kívülről érkezett az indiai kultúrkörbe, ahol teljes nyelvcsere történt át (ez később a cigányság egy csoportjával, a beásokkal megtörtént, tehát korábban is lehetséges volt), különállásának egy szintjét mégis megtartotta, és ez a különállás később az elvándorlás bázisa lehetett.

Itt érdemes kitérőt tenni a genetikai és a kulturális etnikum viszonyáról. Az emberiség többnyire saját nyelv által elkülönülő népein belül rendszerint szoros a genetikai kapcsolat, hiszen az endogámia, a közösségen belüli házasság általában ismérve a közösségi létnek (a meghatározott alcsoportok felé irányuló exogámia ezt értelemszerűen nem írja felül). Az összetartozás lényege mégsem a származás, hanem a közös szociokulturális konstrukció. Ad absurdum elképzelhető, hogy egy adott szociokulturális konstrukció (nyelv, szokások, hiedelmek, ismeretek, normák stb.) mögött genetikai értelemben fokról fokra teljesen kicserélődik a populáció, mégis ugyanaz a nép marad. A valóságban ez nyilván nem valószínű, de felhívja a figyelmet arra, hogy a genetikai és a szociokulturális leszármazás gyakran elágazik egymástól. Ezért kell habozás nélkül és teljes egészében elvetnünk minden olyan elgondolást, amely szerint ez vagy az a tulajdonság a cigányoknak „a vérükben van”, genetikailag meghatározott, legyen az negatív (tolvajlás) vagy pozitív (szabadságszeretet).

A cigányság elvándorlása akár történelmi léptékkal mérve rövid idő, egy-két évtized alatt, akár elhúzódóan, több évszázad során ment végbe, szinte bizonyos, hogy a cigányok kézműves, elsősorban fémműves népként hagyták el az őshazát. A nyelvtörténeti adatok alapján bizonyítottan tekinthető, hogy nyugat felé vándorolva huzamos időt töltöttek perzsa és örmény nyelvi közegben.⁷ Hogy ezeknek a társadalmaknak a struktúrájához hogyan illeszkedtek, milyen részt kaptak a társadalmi termelésben, azt nem tudjuk.

Valójában még azt sem tudjuk, mi módon jutottak el Európáig, hogyan voltak képesek identitásukat megőrizve végigvonulni Közép-Ázsián és Kis-Ázsián. Vándorlásuk idején, a 9–13. században a régióban népek sokasága kavargott, hatalmas államok emelkedtek fel és tűntek el nyomtalanul. A történelmi tapasztalatok szerint a cigányságnak ebben a kavargásban saját haderő, szervezett állam híján el kellett volna tűnnie, meg kellett volna semmisülnie, ahogy számos más néppel történt. A cigányság ehelyett úgy viselkedett, mint a szitára szórt homok: semmi ellenállást nem fejtett ki, mégis szinte akadálytalanul áthaladt a nála százszor

erősebb akadályon, és a túloldalon pontosan az volt, mint az akadály vétele előtt: a hatalom számára megragadhatatlan, mégis önmagával azonos nép. Elképzelhető, hogy ezt a nagy horderejű, markáns jellegzetességet a cigányság út közben sajátította el, de az is lehet, hogy készen hozta magával, hiszen annak hiányában talán magát az utat sem tudta volna megtenni.

Írásos források tanúsága szerint a cigányok legkésőbb a 13. században már jelen voltak a Bizánci Birodalom európai területein.⁸ Az Oszmán Birodalom felemelkedésével párhuzamosan továbbhaladtak észak felé, és valamikor a 14. század derekán, harmadik harmadában megjelentek a román fejedelemségekben. A 14. és 15. század fordulóján átlépték a keleti és a nyugati kereszténység határát, és néhány évtized alatt egész Európát belakták.⁹ Az ázsiai cigányságról nagyon töredékesek az információink, mégis megkockáztatható az a kijelentés, hogy az Európába érkezéssel a cigány etnogenezis egy új szakasza kezdődött, és jól használható az a hipotézis, hogy az európai és onnan továbbvándorló cigányság új etnikai minőséget hozott létre. Új népek európai behatolására volt példa korábban is. Ezeknek a behatolásoknak azonban csupán háromféle kimenetelük volt: teljes területfoglalás (germánok, szlávok, magyarok); beolvadás (elitként – vikingek– normannok, bolgár–törökök, alárendeltként – jászok, kunok); vagy visszaüzetés (gyorsan – mongolok, elhúzódóan – mórok). Egyedül a cigányok azok, amelyekre nem várt sem ez, sem az a sors. Nem nyertek saját területet, nem kényszerültek arra, hogy nyelvüket és kultúrájukat feladva beolvadjanak a környező társadalmakba, sem vissza nem üzték őket – még ha folyamatosan ki is voltak téve az üldöztetésnek. Ez a rendkívüli fejlemény magyarázatra szorul. És a magyarázat fel is lelhető. Két körülmény szerencsés összejátszása kellett hozzá: pozitív oldalról a cigányok képessége a közösségi termelésben meglévő rés betöltésére, negatív oldalról pedig a versenytársi szerep következetes elutasítása.

Részvétel a termelésben

Döntő momentum a cigányság történetében, hogy Európába érkeztek, új hazájában a fémműves tudása mennyire volt releváns. Nos, úgy tetszik, hogy a 15. században Magyarország nyugati határán húzódott az a határ (vagy inkább néhány száz kilométer szélességű sáv), amelytől nyugatra a cigányság a maga fémműves (és egyéb kézműves) tudásával már nem tudott érdemben bekapcsolódni a termelésbe, ettől keletre azonban igen.¹⁰ Források tucatjai, a 18. századtól már százai tudósítanak arról, hogy a cigányok a Duna Buda–Belgrád-vonalától keletre milyen gyorsan és sikeresen csatlakoztak elsősorban a falusi agrártermeléshez az ahhoz és a paraszti háztartásokban szükséges fémeszközök előállításával és javításával. A 18. század utolsó harmadától már jól látható, hogy a Magyarországon honos cigány férfi lakosságnak legalább kilencven százaléka több-kevesebb rendszerességgel jövedelmet szerző, önálló kereső volt, többségük kovács, nem ritkán alkalmi zenéléssel egészítve ki a jövedelmét.¹¹

Ugyanabból az időből Nyugat-Magyarországon már konfliktusokról is van hír, jelezve, hogy ott a termelési viszonyok fejlettebbek voltak, a lakossághoz képest kisebb arányú cigányság sem mindig talált megélhetést. Adatok vannak arra, hogy a felvidéki német lakosságú városokban nem találtak munkát a cigány kovácsok, a magyar birtokosok közeli majorjaiban azonban igen. Erdélyből kifejezetten jó együttműködésről vannak információk, a cigányok a kincstár számára is jelentős bevételeket hoztak, mint úgynevezett taksások, közösen adózók, valamint az aranymosók, akik meghatározott kulccsal váltották be a kimosott „sárányat”.¹² Magyarországon és attól keletre, délkeletre tehát a cigányság párhuzamos, de illeszkedő társadalmat hozott létre, és abban élt a 19. század végéig. Nyugat-Európában ugyanez nem sikerült, itt a termelési kultúra nem fogadta be a cigányok termelési ismereteit, ezért az ottaniak a cigányok nagy részét elüldözték, és csak olyan kevesen maradhattak (az

össztlakossághoz képest egy ezrelék alatti arányban), amely létszám a marginális létet is lehetővé tette. A 15. században Európába érkező cigányság zöme még abban az évszázadban a kontinens két szélére, Spanyolországba és a Balkánra szorult,¹³ ahol viszont elfogadható modus vivendi alakult ki az egy százalékot meghaladó arányú kisebbség körül. Szerepet játszott ebben az is, hogy a multikulturalizmus Európa eme két régiójában volt napi tapasztalat, Nyugat-Európa azonban éppen intoleráns korszakát élte, de ennek elemzése messzire vezetne.

Magyarországot illetően a lényeg, hogy a 19. század derekáig az 1851-es népszámlálás adatai szerint 90 ezres cigányság¹⁴ mind gazdaságilag, mind kulturálisan illeszkedő társadalomban élt, amelyet jelentősen erősített az ekkorra már Európa-szerte elismert magyar cigányzene. A hazai cigányság többsége évszázadok óta itt élő ősök leszármazottja volt, és nagyjából erre az időre a többség magyar (valamint szlovák) anyanyelvre váltott (egy rejtélyes eredetű csoport, a beások románra váltottak). Alacsony presztízzsel ugyan, de elfogadott helyük volt a befogadó társadalomban. Nem volt ez idill, konfliktusok bőven adódtak, az egész mégis működött.

Az illeszkedő képesség elvesztése

Az 1880-as évektől az 1910-es évekig tartó néhány évtized leforgása alatt, a magyarországi iparosodás során a cigányság a többségi társadalmakhoz való illeszkedő képességét elvesztette. Ha a többi nép a maga előnyére tudta kihasználni az iparosodást (urbanizációt, közoktatást, közegészségügyet, tömeges közlekedést stb.), a cigányság miért nem volt képes ugyanerre? Miért lett vesztese annak a folyamatnak, amely hosszú távon mindenki másnak nyereséget hozott? A választ továbbra is a múltban, a történelemben kell keresnünk: arról, hogy a dolgok merre tartanak, sok minden megtudható abból, merről jönnek.

A hagyományos cigány kultúra nem írásos kultúra, a cigányok egészen a 20. századig alig hoztak létre önmagukról írott dokumentumokat.¹⁵ Múltjukat ezért csak „tükrözés” látjuk, a többségi társadalmak reflexióin keresztül. Van azonban egy mód, hogy átlépjünk ezen az akadályon: ha igénybe vesszük a kulturális antropológia, közelebbről a strukturalista megközelítés eszköztárát. Ez az a módszer, amelylyel képesek lehetünk színről színre látni, a cigány múlt belsejébe hatolni, és végül is régiókon túl terjedő érvényességű megállapításokat tenni.

A társadalomtudományi strukturalizmust Claude Lévi-Strauss nevéhez szokták kötni, okkal.¹⁶ Nem a francia antropológus „találta fel” a társadalmi szerkezetnek ezt az értelmezését, de az ő munkássága révén vált a társadalomtudomány egyik meghatározó irányzatává annak felismerése, hogy hiteink, vágyaink, félelmeink, ismereteink, a környezet hatásaira adott válaszaink, viselkedési mintáink, normáink és értékeink generációkon átívelő, az időben csak nagyon lassan változó struktúrát alkotnak. Ebbe a struktúrába beleszületünk, és tovább örökítjük, egyes elemei szorosan összefüggnek egymással, és alapvetően meghatározzák életünk kereteit.

Magának a társadalmi struktúrának a működését a kártyapartinhoz hasonlíthatjuk: minden játékos a maga ügyessége szerint, önállóan dönt arról, melyik lapot mikor játssza ki, de a szabályokat készen kapja, és ha azoktól eltér, kizárja magát a játékból. A valóságban ennél természetesen mélyebb rétegek jelennek a struktúrában. Ralph Linton gondolatmenete szerint¹⁷ azoknak a problémáknak a többségét, amellyel az egyénnek szembe kell néznie élete során, kultúrája valamilyen módon már megoldotta. Az egyén felnötté érése közben megtanulja ezeket a megoldásokat. Minden generáció újrafogalmazza, reprodukálja a maga

kulturális alakzatait, amelyek megformázzák az egyén személyiségét, és megerősítik az adott társadalomra jellemző státusokat.

Mindehhez egy fontos kiegészítés tartozik. A strukturális antropológiának van egy sajátos tulajdonsága, amelyet némi túlzással a következő paradoxonnal lehet leírni: mindent tud a közösségről, de semmit sem tud az egyénről. Nagy biztonsággal meg tudja jósolni, hogy egy adott helyzetben egy bizonyos közösség miként viselkedik, de nem tudja megjósolni, hogy a közösség egyes tagjai külön-külön miként viselkednek. Arról van szó, hogy egy közösség bármely egyéni tagja alapvetően eltérhet az adott struktúra által meghatározott viselkedéstől, a közösség egésze azonban elkerülhetetlenül illeszkedik ahhoz. Nem igaz tehát, hogy ha apám paraszt volt, nekem is annak kell maradnom,¹⁸ de igaz, hogy a pa rasztság mindenkor alapvetően saját soraiból reprodukálja önmagát, olyan ként, amilyen. A cigányok esetében ez különösen fontos: a strukturális meghatározottság nem személyes predesztináció, noha egyéni szinten is befolyásoló tényező. Az egyén előtt nyitva áll annak lehetősége, hogy teljesen másként viselkedjék, mint ami a közössége struktúrájából következik – a putriból is vezet út az egyetemre.

... a putriból is vezet út az egyetemre.

Hangsúlyozva tehát az egyén szabadságát sorsa alakulásában, pillantsunk bele a kárpát-medencei cigányság kulturális alakzatába. Azért csupán ebbe, mert a cigányság történelme szempontjából megkonstruálható európai nagyrégiók, így az Ibériai-félsziget, a francia–német terület, a brit szigetek, Itália, Skandinávia, a Balkán és a lengyel–balti–orosz terület cigányságának társadalma, annak időben való alakulása sok hasonlóság mellett alapvető különbséget is mutat. Az alapok kétségkívül közösek, de túl sokat markolni felesleges. Marad elég töprengenivaló így is.

Négy sarokpont

Valószínűleg nem tévedünk, ha a társadalmi struktúrát olyan térszerkezetként képzeljük el, amilyenek a kémikusok gömbökből és azokat összekötő pálcikákból álló molekulamodelljei. A gömbök az egyes strukturális elemeket, vagy ha úgy tetszik, sarokpontokat szimbolizálják, a pálcikák a közöttük fennálló kölcsönhatást – akárcsak a molekulák esetében. Hogy a példát még tovább vigyük, a sarokelemek maguk is struktúrák, akárcsak az atomokból felépülő molekulák.

A társadalmi struktúrák rengeteg kisebb és nagyobb jelentőségű sarokpontja között akad számos olyan, amely a kultúrák legtöbbszörében fellelhető, és akadnak specifikusak is. A hagyományos cigány társadalmi struktúra megértése szempontjából célszerűnek látszik négy olyan strukturális sarokpont kiválasztása, amelyek a cigányságot kivéve a leg több kultúrában azonos szerepet játszanak. Ezek: 1. a földhöz (területhez) való kötődés; 2. a hatalomra törekvés és azzal összefüggésben a hierarchia; 3. a felhalmozás; valamint 4. a hasonulás a saját közösséghez és különbözés a többiektől.

Föld. Az emberi civilizáció a kezdetek óta, mind a mai napig elsősorban területi alapon szerveződik – ez az állati létből hozott örökség. Nincsenek olyan ismereteink, amelyek azt mutatnák, hogy akár a civilizáció hajnalán, a homo sapiens kialakulásakor bármely emberi közösség közömbös maradt volna a területi szerveződés iránt. Arról viszont igen, hogy az egyes közösségek területet foglaltak, és erről a területről igyekeztek távol tartani a közösséghez nem tartozókat. Az írásbeliség korának története jelentős mértékben az egyes közösségek területszerzésért folytatott küzdelmének története. Bár a haza fogalma, ahogy mi

ismerjük, újkori konstrukció (ha az ógörög történelemre gondolunk, inkább rekonstrukció), maga a területhez való kötődés az emberi civilizáció egyik sarokpontja.

A területbirtoklás legkarakteresebb módja egy adott földterület személyes birtoklása és művelése. Ez értelemszerűen magának a földművelésnek a kialakulásával jött létre az úgynevezett neolitikus forradalom során, nagyjából tízezer évvel ezelőtt. De hangsúlyoznunk kell, hogy strukturális értelemben nem új minőség született, hanem a területhez való materiális és spirituális kötődés egy változata.

Hatalom. Ahhoz, hogy egy közösség megvédhesse a maga területét, esetleg növelhesse azt más közösségek kárára, erői koncentrációjára van szükség. Ezt csak hatalmi hierarchiába tagolódva érheti el. Olyan társadalmi szerkezetre van szüksége, amelyben a vezetőknek hatalmukban áll a közösség tagjait és erőforrásait a közösség érdekének szolgálatába állítani abban az esetben is, ha az érintett tagok személyes érdekei ezzel nem esnek egybe. A civilizáció mozgása eddig ennek a hierarchiának a tökéletesedése irányába haladt: a hatalom az egyre kifinomultabb erőkoncentrációs technikák segítségével egyre nagyobb létszámú közösség számára egyre nagyobb területet képes megszerezni és megtartani.

Felhalmozás. Azoknak, akik a hierarchia hatalmi pozícióit betöltik, képeseknek kell lenniük arra, hogy akarataikat rákényszerítsék a többiekre. Olyan helyzetbe kell kerülniük, hogy a közösség tagjainak minél nagyobb részét érdekeltté tudják tenni parancsaik követésében, illetve ellenérdekeltté azok megtagadásában – magyarán rendelkezniük kell a jutalmazás és büntetés eszközével. A vezetőknek ezért a javak olyan mennyiségét kell megszerezniük, amelyből folyamatosan sok más embernek – a jutalmazottaknak és a büntetések végrehajtóinak – is tudnak adni. Olyan mechanizmusra van tehát szükség, amely a javakat a hatalmi pozícióban lévők felé áramoltatja. A hatalom és a vagyon olyan viszonyban áll egymással, mint az anyag és az energia: egymást feltételezik, egymásba alakulnak. Ahhoz, hogy egy társadalom tagolt legyen, a javakat össze kell gyűjteni, fel kell halmozni. A javak koncentrációja nélkül nincs hatalom.

Hasonulás és különbözőség. Község csak úgy jöhet létre, ha annak tagjai valamilyen mértékig hasonlóak egymáshoz. Osztoznuk kell megjelenésükben, ismereteikben, hiteikben, törekvéseikben, a környezet hatásaira adott válaszaikban ahhoz, hogy elkerüljék a szakadatlan belső konfliktusokat. Ugyanakkor különbözőnek is kell lenniük a többi község tagjaitól, hogy felismerhessék a nem közük tartozókat, és azokkal szemben felléphessenek, alkalmazhassák az eltávolítás akár szelíd, akár erőszakos technikáit. Minden község kulturális homogenitásra törekszik, mert az garantálja a tartós konfliktusnélküliséget.

A cigány megoldás – a negáció

Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a különböző gyűjtőfogalmakkal – törzs, nép, nemzet, állam – leírt emberi községek legtöbbje a föld, a hatalom, a felhalmozás és a hasonlóság-különbözőség négyes szerkezetének viszonyai között éli mindennapjait a civilizáció kialakulása óta. A több ezer többé-kevésbé autonómnak, önálló történelmi szereplőnek tekinthető egykori és mai nép között Európában csupán egy van, amelyik felbukkanása óta egyáltalán nem ezt teszi – a cigányok.

Először is megvalósították a nagyfokú azonosulásban megőrzött nagyfokú elkülönülést. Mindenütt átvették a befogadó társadalmak vallását, mesevilágát, ruházódását, konyhakultúráját, technikáit – mindazokat, amelyeknek különböző volta okot adhatott volna az eltávolító mechanizmusok beindulására. A vallás ebben a tekintetben érthető módon

kiemelt szerepet játszott: a többségi társadalmak semmiképpen nem engedték volna meg, hogy a cigányok akár csak „házi használatra” a befogadókétól eltérő vallást kövessenek, annak jelei nyomban beindították volna az eretneküldözés mechanizmusát. Az önálló, sajátos világkép még a cigány népmesékbe sem rejtőzhetett el, mert az eretnekség üldözői ott is nyomára akadnak, ami a cigány népre nézve könnyen végzetessé is válhatott volna. Említést érdemel, hogy Nyugat-Európában évszázadokon át élt a cigány pogányság vádja, Németalföldön a Heiden = pogányok kifejezés a cigány szinonimája volt. A pogányság azonban kisebb bűn, mint az eretnekség, Közép-Európában pedig annak vádja sem volt jellemző.

A cigányok nyelvi szempontból elkülönültek ugyan, ez azonban azért nem okozott gondot, mert a középkori és újkori európai ember számára a nyelvi sokféleség napi tapasztalat volt, mindenki rendszeresen találkozott olyanokkal, akiknek az első nyelve nem volt azonos az övével.

A cigányok tehát elhajoltak minden erőhatás elől.

A cigányok tehát elhajoltak minden erőhatás elől. És mégis különbözőek maradhattak anélkül, hogy a befogadó társadalmak eltávolító reflexeit beindították volna. Ennek titka a másik három említett sarokpont teljes negációjában rejlik. A cigányság társadalmának strukturális elemévé vált, hogy nem hajlandó területet sem spirituálisan, sem fizikailag birtokolni; sem a saját társadalmán belül nem alkot hatalmi hierarchiát, sem a külső hierarchiához nem illeszkedik; és nem halmoz fel javakat. Hangsúlyozzuk: nem a felsoroltak pusztá hiányáról van szó, hanem tagadásukról, a területbirtoklásnak, a hatalmi hierarchiában való részvételnek és a javak felhalmozásának szándékos elutasításáról, még abban az esetben is, ha a befogadó társadalom ezt szorgalmazta. A cigányságnak erre nagyon jó oka volt. Ez volt az egyetlen esély arra, hogy különbözőnek, cigánynak megmaradjon.

Ezekben a társadalmi magatartásformákban elhanyagolható a személyes akaratok szerepe.

A jelenséget inkább a zárhoz és a kulcshoz lehetne hasonlítani: Európa zárját nagyon sok nép próbálta nyitni, némelyik sikerrel, mások eredménytelenül. A cigányok nagyon sajátos kulcsa történetesen beleillett a zárba. A baj akkor következett, amikor a zár megváltozott, de a kulcs ugyanaz maradt.

A föld tagadása

Cigány értelmiségiek szívesen fogalmazzák meg a tételt, hogy a cigányok túl későn érkeztek Európába, addigra már minden föld foglalt volt, nekik nem jutott – így maradtak mindvégig földnélküliek. Ez azonban a létező jelenség téves magyarázata. Európa földjének nagy része évezredek óta egyének és népek által birtokolt terület, a népvándorlás minden népének előző birtokosokat kellett legyőznie, beolvasztania, hogy maga lépjen azok helyébe, vagy éppen maga volt kénytelen beolvadni.

A zárba azonban még egy, egészen másféle kulcs is beleillett: a nem területfoglaló, nem földbirtokló életmód. E kulcs létezésének a cigányság Európába érkezéséig egészen biztosan senki nem volt tudatában, a lehetőség csupán rejtetten volt benne az európai társadalomban. És a cigányság részéről sem lehetett tudatos döntés, hogy kitérnek a földért folytatott versengés elől. Területet nem foglaló népként érkeztek, és ezt az életformát folytatták Európában is. Európa pedig visszaigazolta, megerősítette a cigány társadalomnak ezt a strukturális elemét.

A föld nélküli életet a cigányság sajátos életmódja és termelési módja tette lehetővé. Fontos hangsúlyozni, hogy a cigányok soha nem voltak nomádok. A nomád életmód maga is területbirtokló, az egyes csoportok itt is vetélkednek a terület birtoklásáért, amelyhez nem csak gazdasági, hanem szellemi értelemben is kötődnek. A cigányok nem folytattak legeltető állattartást, kevés háziállatuk megélt a konyhai maradékon és az árokparti növényeken. Az általuk gyakorolt kézművesség sem igényelt épített házat, amely legalább házhely birtoklását szükségessé tette volna.

Ha tehát ma azt látjuk, hogy a cigánysor lakói, noha művelhető földterület meglehetősen bőségben áll rendelkezésükre, a legcsekélyebb mértékben sem folytatnak gazdálkodást, egy ágyásnyi konyhakertet sem művelnek – akkor ebben egy nagyon mély, évezredek megerősítő gyakorlata által rögzített strukturális elemet kell felismernünk. A cigányok nem hanyagságból nem művelik a földet, nem közömbösségből nem kötődnek ahhoz, hanem önkéntelenül azt a területbirtoklást elutasító magatartást követik, amely egykor a túlélésüket biztosította.

Ez magyarázza azt a tényt is, hogy a 18. századtól ismétlődően végrehajtott letelepítési kísérletek miért vallottak kudarcot. A strukturális meghatározottság nagyobb erő, mint a ráció. Hosszú időtartamon át egy irányba mutató hatások következtében jön létre, és maga is hosszú időtartamú tényezővé válik, amely a megváltozott körülményekhez csak lassan, olykor megkésve képes idomulni. A 18. század három egymást követő magyar uralkodója, III. Károly, Mária Terézia és II. József a kor 71

Jun4.qxd 2012.06.20. 7:39 Page 72

Bencsik Gábor – A negációk népe...

szellemnek megfelelően erőteljesen szorgalmazta a cigányok letelepítését, földművessé tételét¹⁹. Ma már tudjuk, hogy törekvésük teljes kudarca szükségszerű volt: a strukturális meghatározottságot uralkodói rendeletekkel még akkor sem lehet felülírni, ha az érintettek javára szolgálna.

A cigányság föld nélküli nép. De nem abban az értelemben, hogy neki nem jutott, hanem abban, hogy belső strukturális meghatározottságából fakadóan, egy korábban sikeres életstratégia gyakorlásaként elzárkózott és ma is elzárkózik a föld birtokbavételétől, akár közvetlen tulajdonlás, akár spirituális kötődés formájában. Ez a strukturális örökség azonban mára kontraproduktívává vált. Akadályozza a hagyományos életmódot folytató cigányságot abban, hogy bekapcsolódjék az élelmiszertermelésbe, akár mint önellátó, akár mint piacra termelő, és akadályozza abban, hogy kialakuljon benne a területhez való spirituális kötődés, az otthonlét komfortérzete.

A hatalom tagadása

A társadalom tagjait különböző erősségű kohéziós erők összessége, egyfajta spirituális és gazdasági kötőanyag kapcsolja egybe. E kötőanyag egyik fontos összetevője a hatalmi viszony, amely a fegyveres testületek után a leghatározottabban a modern termelésben van jelen, de szinte nincs olyan társadalmi helyzet, ahol teljesen hiányozna. A hatalmi hierarchia különböző posztjait elfoglalók vetélkednek egymással, hatókörüket a többiekre kiterjeszteni igyekeznek. Egy államon belül azonban, ha mégoly sokelemű is, csak egy hatalmi szerkezet létezhet, az egyes személyek csak azon belül szerezhetnek vagy veszíthetnek pozíciót. Amennyiben ugyanazon a területen egy második hatalmi struktúra is színre lép, ez azonnali

küzdelmet provokál, amely addig folytatódik, amíg így vagy úgy, vereséggel, beolvadással vagy visszaüzetéssel vissza nem áll az egységes hatalmi hierarchia állapota.

Elkülönülését a hasonulásban is megőrző cigányság csak úgy kerülhette el a számára biztos vereséggel fenyegető hatalmi versengést a többségi társadalommal, hogy nem hozott létre saját hatalmi szerkezetet. A hagyományos cigány társadalom egymással csak nagyon lazán érintkező „homokszemek”, nagycsaládok halmaza. Ez a halmaz gyakorlatilag teljesen nélkülözi a hatalmi hierarchia kötődéseit. Az egyes kompániák, együtt vándorló nagycsaládok között évszázadokon át semmiféle hatalmi viszony nem jött létre, még a kölesönös kötelezettségek értelmében sem. Hierarchikus szempontból minden kompánia autonóm volt, a másiktól szinte teljesen függetlenül mozgott és tevékenykedett, akár a homokszemek a tengerparton. Ezt ki kell egészítenünk azzal, hogy mivel a kompániák lélekszáma a gyerekeket is beleértve ritkán haladta meg az ötven főt,²⁰ kötelező endogamiáról szó sem lehetett, a kompániák közötti házasság volt a tipikus. Így a kompániák között rokonsági kapcsolatok létrejöttek ugyan, de még azok sem teremtettek közöttük hierarchikus viszonyokat.

Ezek után érthető, hogy magán a kompánián belül sem alakultak ki kinyilvánított, jogköröket és kötelezéseket megállapító, a családon kívüli struktúrához kapcsolatot teremtő hatalmi viszonyok. A nagycsaládon belül, harminc-ötven ember számára ilyenre nincs is szükség, elegendő, ha a közösségben van egy-két, a kora vagy a személyisége révén tekintélyes ember, aki a többiekkel tanácskozva, a tanácskozást vezetve, a többségi véleményt megfogalmazva nyugvópontra juttathatja a felmerülő vitákat. A döntéseknek aztán a többség egyetértése szerez érvényt. A sokat emlegetett romani kris, a cigány törvény valójában nem az igazságtételi szabályokat, hanem az igazságtételnek a nem hierarchikus hatalmi viszonyok között követendő eljárását rögzítette: azt írta elő, hogy a vitát az öregek (a tekintélyesek) tanácsa elé kell vinni, és az ott egyetértéssel hozott döntést a feleknek el kell fogadniuk.

A vajda intézménye a befogadó társadalmak konstrukciója, még ha a cigányság korlátozott mértékig azonosult is ezzel az utóbb sokarcúnak bizonyult szereppel.²¹ A befogadó társadalmak voltak azok, amelyek számára elképzelhetetlen volt, hogy egy nép hatalmi hierarchia nélkül létezzen. „Kell lenni valami főnöknek náluk is, olyan nincs, hogy valahol ne legyen főnök” – alapvetően a többségi társadalmaknak ez a meggyőződése, valamint a felelős tárgyalópartner igénye teremtette a cigányvajdát, a későbbi korok aztán ezt egészen a cigánykirályságig színezték, minden alap nélkül.

A cigány társadalmat a belső hatalmi szerkezet, a hatalmi kötések hiánya alkalmassá tette arra, hogy a befogadó társadalom hatalmi struktúrájának vasgereblyéje ne akadjon bele. Ezt viszont a cigányság önmagának hatalmi szempontból végletes legyengítése, hatalmi versenytársi pozíciójának teljes felszámolása árán érte el. Ennek következtében olyan magatartásminta és eszközrendszer sem létezik, amely a cigányság egyes tagjait az önérdekkel szemben a cigány közösségi érdek szolgálatára szoríthatná.

A cigányság hatalom nélküli nép. De nem abban az értelemben, hogy más népek hatalmasabbak nála és hatalmaskodnak felette, hanem abban, hogy önmagát kívül helyezte bármely hatalmi struktúrára.

A felhalmozás tagadása

A vagyon, a felhalmozott javak birtoklása a hatalom forrása és egyben eredménye. Az európai civilizáció egyik meghatározó vonása a javak minél nagyobb mennyiségének birtoklására

való törekvés. Önmagában a vagyonbirtoklás azonban meddő, sőt értelmetlen. Az európai filozófia és irodalom sokat foglalkozott ezzel a paradoxonnal, a gúny és az erkölcsi elítélés eszközével próbálva visszaszorítani ezt a látszólag értelmetlen törekvést, többnyire anélkül azonban, hogy megfejtette volna a történelemformáló erejű készítés titkát. Ez a titok valószínűleg a terület–hatalom–vagyon egymásba kapaszkodó hármasságában rejlik. A szervezett társadalomnak szüksége van a vagyonkoncentrációra, és hogy az megvalósuljon, szüksége van a vagyonszerzés iránti készítésre. A szociokulturális konstrukciók közötti, akár evolúciónak is nevezhető küzdelemben előnybe kerültek azok, amelyek vagyont voltak képesek koncentrálni. Ehhez a koncentrációhoz hatalomra volt szükség, a hatalomnak pedig vagyont kellett szereznie. Harpagon²² kapzsisága ennek a körforgásnak tanulságos diszfunkciója: nem azért, mert a fősvény polgár tönkreteszi a saját és hozzátartozói életét, hanem mert a vagyont kivonja a társadalmi erőkoncentráció köréből, amelynek létrehozására volna hivatott.²³

Javakat felhalmozni, vagyont szerezni érték létrehozásával, továbbá más által létrehozott érték egy részének elvonásával lehet, de akár úgy is, hogy valaki erővel vagy csellel elveszi a másét. Hosszú távon a zsákmányoló közösségek és rablótársadalmak nem maradhatnak fenn, hiszen így a javaknak éppen az erőkoncentrációs funkcióját zúzzák szét, ami egy határon túl saját erőkoncentrációjukat is lerombolja. Egy társadalom éppen azáltal válik stabilná, hogy a vagyonkoncentráció tartósan működőképes mechanizmusait működteti, olyan mechanizmust, amely a lehető legtöbb résztvevő számára megadja az elviselhető élet, mi több, a legalább csekély mértékű felhalmozás lehetőségét.

... a cigányoknak nem volt szabad olyan mennyiségű vagyonnal rendelkezniük, amelynek elvétele megérte volna a megtámadásukat.

A vagyon védelemre szorul. A hatalmasok alárendeltjeik segítségével magukat védik meg, az alárendeltet azok a hatalmasok, akiknek vagyonkoncentrációs mechanizmusához tartoznak. Ez a védelmi struktúra elsősorban területi elven működik: védi magát az állam, azon belül a birtokos, esetleg a birtokosok közössége (város, egyház stb.). A középkori és újkori Európában (a cigány történelem szempontjából releváns kor szakban) a földtulajdon és a javakat védelmező hatalom szorosán összefüggött egymással. Azzal, hogy a cigányság elutasította a föld birtoklását, sőt határozottan ellenállt még a spirituális kötődés létrejöttének is, megerősítette a föld–hatalom viszonyrendszerrel való elkülönülését, aminek következtében a külvilággal szemben védtelemmé vált. Ha ebben a helyzetben egy-egy vándor kompánia vagy félig-meddig letelepedett cigány közösség vagyont halmoz fel, azt megvédeni képtelen lett volna. Egy tíz-tizenöt felnőttből, ugyanannyi gyerekből álló cigány csapat vagyonát két tucat husángokkal felszerelt parasztleány is el tudta ragadni. Ráadásul a rablóknak a hatalom (az állam) megtorlásától sem kellett tartaniuk, hiszen a cigányok annak önértelmezésén kívül helyezték magukat. A veszély elhárításának egyetlen eszköze volt: a cigányoknak nem volt szabad olyan mennyiségű vagyonnal rendelkezniük, amelynek elvétele megérte volna a megtámadásukat.

Íme a magyarázat arra a különös, gyakran megütközést kiváltó jelenségre, hogy a hagyományos életmódot élő cigányok szinte teljes közömbösséget mutatnak a környezetük iránt, rongyok és romok között is képesek élni. A hagyományos cigány társadalom szociokulturális konstrukciójának sarkalatos eleme, hogy a javaknak és az eszközöknek csak funkcionális jelentőségük van: ha a rongykupac alkalmas az alvásra, ha a bádogtetőn nem esik be az eső, tökéletesen megfelel.

Ezt a megállapítást azonban árnyalni kell. Miközben a hagyományos cigány társadalomban a föld iránti közömbösség és a hatalmi hierarchia hiánya, sőt elutasítása teljesen egyöntetű, a javak felhalmozására való törekvés egyes csoportokban világosan megmutatkozik.

Ismeretes az oláh-cigány nagycsoporthoz tartozó kelderás törzs különös vonzala ma a státusszimbólumként funkcionáló hatalmas ezüstékszerek iránt, ismert a törzs asszonyainak festői, költséges viselete.²⁴ A jelenség mögött egy viszonylag zárt közösségen belül, másfél-két évszázada megkezdődött strukturális változást sejtünk. Olyan változást, amely azonban megkésett és egyedi maradt, a modernitás kihívásaira végül is nem volt képes érvényes válaszokat adni. Mindenesetre sokat ígérő vállalkozás volna a kelderás cigány nép társadalomtörténetének elmélyült, strukturalista szemléletű kutatása – bizonyára általános érvényű megállapításokhoz is elvezetne.

A hagyományos életmódot folytató cigányság döntő többsége kívül rekesztette magát a javak felhalmozásán. Teljesen javak nélkül élni persze nem lehet, a vándor életmódhoz legalább szekérre és lóra (igavonóra) szükség van, kellnek edények, ruhanemű, szerszámok. Ugyanakkor jól látható, hogy a cigányság tárgyi kultúrája meglehetősen szegényes, szerszámaikat, eszközeiket többnyire nem díszítették, ruházatuk gyakran elhanyagolt vagy jellegtelen volt. Mindez nem a lustaság vagy az igénytelenség következménye, hanem a javak birtoklásához való sajátos viszonyé. Úgy is mondhatnánk, hogy a cigányság befelé élt, a tárgyakhoz való viszonya alapvetően különbözött a többi társadalmakétól.

A javak birtoklásával összefüggésben nem kerülhetjük meg, hogy a tolvajlásról is szó essék. A cigányok lopásairól a 15. század legelejétől kezdve dokumentumok tömege szól, és semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy ezek mind rosszindulatú ráfogások. Ellenkezőleg, kijelenthetjük, hogy a tolvajlás a hagyományos, vándorló cigány életformának állandó része volt. Sokkal izgalmasabb az a kérdés, hogy vajon a politikai korrektségről még mit sem tudó középkori és újkori Európa ezt miért tűrte? A válasz csak egy lehet: ennek a tolvajlásnak a mértéke többnyire nem haladta meg azt a szintet, amely az állami szintű ellenreakciót, a kemény ellenintézkedéseket kiváltotta volna.

Pontosabban szólva Nyugat-Európa számos országában kiváltotta, az ottani levéltárak tele vannak a tolvajsággal vádolt vagy tolvajnak feltételezett cigánysággal szembeni, olykor kifejezetten drasztikus és embertelen rendeletekkel. Ott ugyanis a cigányság nem illeszkedett a közösségi termelésbe, mintegy szerep nélküli nép volt, amely újra és újra súlyos konfliktusba keveredett a többségi társadalommal. Közép-Európában más volt a helyzet. Itt egyensúly jött létre a cigányok és a befogadó népek között. Tolvajlás itt is volt, de a mértéke nem volt elviselhetetlen, éppen a cigányoknak a felhalmozással szembeni ellenállása miatt. Leszámítva a minden nép körében előforduló kriminális eseteket, a cigányok nem értékeket loptak, hanem jellemzően olyasmint, amit nyomban el is tudtak fogyasztani. A cigány tolvajlás tipikus célja a parasztház körül kapirgáló tyúk volt – de a baromfit a róka, a héja is elhordta, a veszteség a legtöbb parasztgazdaságot nem érintette érzékenyen. Ha valakire azt mondjuk: csirkefogó, ebben a jelzőben némi kedélyesség, játékosság is meghúzódik. Más kérdés, hogy amikor a hagyományos cigány társadalmi struktúra működésképtelenné vált, a tolvajlás tovább élő rutinja egyre nagyobb feszültségek forrása lett.

A cigányság alapvetően javak nélküli nép, de nem abban az értelemben, hogy a többi népek nem adtak-adnak neki javakat, hanem abban, hogy nem törekszik azok felhalmozására, sőt egy határon túl önkéntelenül ellenáll a birtoklásnak.

Foglaljuk tehát össze, milyen strukturális keretek között élt a cigányság a modernitás korszaka előtti Magyarországon:

1. Nem volt hajlandó területet sem spirituálisan, sem fizikailag birtokolni, így nem kényszerült konfliktust vállalni a többi birtokossal;
2. sem a saját társadalmán belül nem alkotott hatalmi hierarchiát, sem a külső hatalmi hierarchiához nem illeszkedett, így nem volt kihívója a hatalom birtokosainak;
3. nem halmozott fel javakat, erre nem is törekedett, így nem vált a zsákmányszerzés célpontjává;
4. szinte teljesen csonkítatlanul megőrizte hasonló különbözőségét, így megmaradhatott cigánynak. Ezt a négy tulajdonságot ki kell egészítenünk a nagyon fontos ötödikkel:
5. Aktív szerepet vitt a közösségi termelésben, így a többségi társadalmak számára szükséges volt a léte, és megélhetését alapvetően a munkából szerzett jövedelemre alapozhatta.

A negáció csapdája

A modernitásba átlépő társadalomban a hagyományos cigány termelési mód elveszítette érvényességét. Az ipar megtermelte, a vasút, az automobil elszállította, a kereskedelmi logisztika a legkisebb faluba is eljuttatta mindazokat a termékeket – szöveget, juhászkaftot, marhakolom pot, sarlót, pipaszurkálót, egyebet –, amit addig a cigányoktól vettek a parasztok. Nem csak a cigányok jártak így, az egész, évezredes hagyományokat folytató háziipar alapjaiban rendült meg, arra alapozott egzisztenciák százezrei kerültek válságba. A többségi társadalomnak addig háziiparból élő tagjai azonban egy emberöltő alatt alkalmazkodtak a megváltozott viszonyokhoz.

A földhöz való kötődés elutasítása még az önellátás minimális szintjének fenntartását is megakadályozta ...

A cigányokkal nem ez történt. A vándor kézműves életmódot a közösségi termeléshez való sajátos illeszkedés képessége formálta és tartotta meg, a vándorcigány iparosok feleslegessé válása azonban érvénytelenné, a megélhetésre alkalmatlanná tette magát az életformát is. De míg például a piacukat szintén elve szitáló vándor üvegestótok akár az otthoni gazdálkodással, akár az iparba való bekapcsolódással alkalmazkodtak az új helyzethez, a cigányok ezt nem voltak képesek megtenni. A cigányság a felbomlott struktúra népévé vált. Társadalma olyan hajóhoz vált hasonlóvá, mint amelynek elengedtek az eresztékei: a deszkák mind megmaradtak, az egész mégis csupán sodródó fadarabok tömkelege.

A földhöz való kötődés negációja elzárta előlük a modernitásból hátrafelé menekülés, a falusi gazdálkodás útját, az agrártermelésbe ezért legfeljebb csupán napszámosként tudtak beilleszkedni. A napszámos munka azonban bizonytalan, szezonális és alacsony a bére, arra egzisztenciát alapozni nem lehet. A földhöz való kötődés elutasítása még az önellátás minimális szintjének fenntartását is megakadályozta, utat nyitva a nyomor felé.

A hatalmi hierarchia elutasítása elzárta a cigányok elől az előremenekülést, a modern iparba való tömeges bekapcsolódás lehetőségét. Ez ugyanis a szigorú alá-fölérendeltségi viszonyok elfogadását, sőt az azokkal való azonosulást feltételezte. Nem képes elvégezni az iskolát, aki nem érti meg, nem fogadja el, hogy a tanárnak utasítási, büntetési és jutalmazási joga van. Aki pedig nem végzi el az iskolát, a modern társadalomnak csak a peremén kap helyet. És nem

képes munkásként beilleszkedni egy ipari üzem tevékenységébe, aki nem érti meg, nem fogadja el, hogy a munkahelyen időben meg kell jelennie, és a főnöke parancsait, ha tetszik, ha nem, végre kell hajtania. A hatalmi hierarchia elutasítása elzárta a cigányok előtt a modern termelésben való tömeges részvétel lehetőségét.

A premodern társadalom tagjai minden látszat ellenére magasabb szabadságfokot élveztek, mint a modern társadaloméi (eltekintve ezúttal a természetnek, a betegségeknek és az öregségnek való kiszolgáltatottságtól). A premodern európai társadalomban igen magas volt azoknak a felnőtt keresőknek az aránya, akik maguk szabták meg munkarendjüket. A modern társadalom ezzel szemben a hatalmi hierarchiába illeszkedő munkásra épül, aki a munkáját mások utasításai szerint végzi, mások által meghatározott, szigorú munkarendben. A szabadság elvesztéséért ez a társadalom a javaknak a korábbiaknál nagyobb bőségével, valamint a még nagyobb bőség lehetőségének megnyitásával fizet. A modern társadalomnak a javak megszerzésére és felhalmozására való törekvés az üzemanyaga. Azzal, hogy a hagyományos cigány társadalom strukturális elemévé emelte a javak felhalmozásának elutasítását, ezt a hajtóanyagot iktatta ki a rendszerből, cserébe a nyomorba forduló, a premodernitás és a modernitás közötti senkiföldjére szorult szabadságért.

Mi a megoldás?

A közepébe vágva: a cigány fiatalok tízezreinek egyenkénti, személyes, több éven át tartó, céltudatos pedagógiai munkával történő átkísérése az érvényét veszített hagyományos cigány struktúrából a többségi társadalom struktúrájába, saját identitásuk megőrzése, sőt megerősítése mellett.

Nézzük ezt egy kissé bővebben.

A társadalom jó és rossz irányba egyaránt befolyásolható. Igaz, aki rövid időn belül látványos eredményeket vár, csalódní fog. A társadalmi mozgások egyik legfontosabb dimenziója ugyanis az idő. Bármely változás időigénye arányban áll azzal az időtartammal, amely alatt a megváltoztatni kívánt magatartásforma rögzült, strukturális elemmé vált. Rövid időtartamú hatások csak felületes nyomot hagynak a társadalom szerkezetén, és ellenkező irányú hatásokkal rövid idő alatt kiolthatók. De ha egy magatartásminta évszázadokon át érvényben volt, akkor annak megváltozásához is hosszú időre van szükség.

A cigányokkal kapcsolatos problémák kezelésére számos eszközünk van, de a rábeszélés és a felvilágosítás nem igazán tartozik ezek közé. Aki a társadalmi struktúrát meggyőzéssel próbálja felülírni, semmivel sem jár el bölcsebben, mint aki Micsurin nyomán a gyapotot akarja meghonosítani Magyarországon.

Több sikerrel kecsegtetnek a szegénység elleni programok. Különböző állami beavatkozásokkal – oktatás, közegészségügy, munkahelyteremtés, szociális juttatások optimalizálása – javíthatjuk annak a szegény rétegnek az életesélyeit, amelybe a leszakadó cigányok többsége tartozik. Ha kevésbé nyomasztó a szegénység, kevesebb lesz a társadalmi feszültség is. Ilyen eszközökkel ma is él az állam, és az eredmények nem lebecsülendők.

A siker esélyét növeli, ha a mélyben meghúzódó társadalmi jelenségeket is feltárjuk. Azt kell megértenünk, hogy a cigányságot – saját identitásának megőrzése, sőt megerősítése mellett – át kell segítenünk egy mára érvényét veszített, a hátrányokat újratermelő struktúrából egy másikba, a többségi társadalom struktúrájába. Egy nép egészének együttes struktúraváltása azonban rendkívül időigényes, évszázadokat is igénybe vehet. Ennyi időnk nincs, ezért

a viszonylag gyors, csupán évtizedekben mérhető kezelési metódus marad, az egyének egyenkénti átsegítése. Több százezer embert, elsősorban a fiatalokat egyenként kell kézen fogni, és hosszú évek kitartó munkájával átvezetni a ma érvényes struktúrába. Ehhez a munkához pedig több ezer, erre a feladatra képzett és alkalmas, elhivatott konduktor szükséges.

Ezt a munkát az iskolai szegregáció szemszögéből megítélni rossz kérdésfeltevés, ami csak rossz válaszokat szülhet. Az integráció önmagában semmit sem old meg. Ha jó a közösség és jó a pedagógus, az etnikai kevertség valóban sokat segíthet, ha viszont elmérgesedettek a viszonyok, és a pedagógus nem alkalmas a konfliktusok kezelésére, akkor éppen a szembenállást, a „mi és ők” világméretű fixálhatja, a cigány fiatalokat visszazárhatja a saját világukba, a többségiekben pedig megerősítheti a velük szembeni előítéletességet. Similis simili gaudet – általános strukturális elem, hogy az ember a hasonlók között érzi jól magát, és aki ezt a késztetést figyelmen kívül hagyja, nem értheti meg a társadalom működését. Valójában mindig az adott helyzetnek kellene eldöntenie, hogy a strukturális „átprogramozáshoz” a cigányok és a többségiek együtt-tanulására vagy elkülönült képzésére van-e szükség.

Akár így, akár úgy, a lényeg a személyre szóló „átvezetés”. Mesternek és tanítványának éveken át kell együttműködniük, kölcsönös bizalommal, hittel egymásban. Szerencsés esetben ennek az együttműködésnek a terepe maga az iskola – ez a helyzet azonban ritkán áll elő, mert az osztályokban sok és sokféle a gyerek, sok az elvégzendő feladat, frusztráltak a pedagógusok, erősek a külső visszahúzó erők. Van azonban egy kipróbált modell, amely átsegíthet ezen a nehézségen: a tanoda. A tanoda, amely az iskola mellett, tanítási idő után, azt kiegészítve működik, ahol kevés gyerek jut egy-egy nevelőtanárra, ahol a hagyományos cigány struktúrából érkezők egymás között lehetnek, és nem frusztrálja őket a magukkal hozott viselkedésmintáik mássága, ahol van idő mindenkivel külön-külön is foglalkozni, és nem csak a tananyagon végighaladni, hanem az élet egészét kibeszélni. Kevesen tudják, hogy már ma is több tucat tanoda működik Magyarországon (zömmel történelmi egyházak kezelésében, papok vezetésével), és az eredményeik nagyszerűek. Engedtessek meg zárszóként Petőfit parafrázálni: Száz tanodát, ezeret! Csináljatok, csináljatok!

További felhasznált irodalom

Bari Károly: A cigányokról. Cigány Ház, Budapest, 2009.

Bódi Zsuzsanna: Fémműves cigányok Magyarországon. Cigány Néprajzi Tanulmányok 2., Budapest, 1994.

Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében. Szerk.: Bartha Csilla, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2007.

Cigány Néprajzi Tanulmányok 1–13. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1993–2005.

David M. Crowe: A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia. Second updated and revised edition, New York, 2007.

Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 1–19. Szerk.: Cserti Csapó Tibor, Pécs, 2000–2007.

Nagy Pál: A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában. Kaposvári Egyetem, Kaposvár, 1998.

Romológiai Kutatóintézet közleményei 1–9. Szerk.: Gémes Balázs, Szekszárd, Pécs, 1998–2003.

Szuhay Péter: A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Budapest, 1999.

¹ Bernard Lepetit: Carnets de croquis. Sur la connaissance historique. Albin Michel, Paris, 1999, 311. o.

² Balog Zoltán: Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia 2011–2020 (mélyszegénység, gyermekszegénység, romák), avagy a hazai felzárkózáspolitikai fundamentuma. *Polgári Szemle*, 2011/5–6., 11–31. o.

³ A cigány fémművesség gazdag irodalmából lásd többek mellett Nagy Pál, Bódi Zsuzsanna és Szuhay Péter műveit.

⁴ Angus Fraser: *A cigányok*. 2. kiadás, Osiris, Budapest, 2006, 48. o. Az indiai kasztrend szer többszörösen összetett. A több száz dzsáti, valamint az azokat nagyobb egységekbe foglaló tucatnyi dzsajmáni (funkcionális kaszt) által alkotott társadalmi struktúra nem tévesztendő össze az ismert négy (az érinthetetlenekkel öt) főkaszt – varna – rendszerével, noha azzal összefüggésben van.

⁵ Bencsik Gábor: *Cigányokról*. Magyar Mercurius Kiadó, Budapest, 2008, 131. o.

⁶ Uo. 20–21. o., térképek.

⁷ Uo. 22. o., térkép.

⁸ Fraser, i. m. 43. o.

⁹ Uo. 66. o. Nincsenek becslések arra nézve, hogy a cigányság mekkora hányada költözött át a nyugati kereszténység országaiba. Újkori népszámlálási adatokból visszszámolva úgy gondolom, hogy a 15. század elején az európai cigányság összlétszáma félmillió körül lehetett, és ennek talán tíz százaléka lépte át Magyarország déli határát.

¹⁰ Nagy Pál: „Fáraó népe” – a magyarországi cigányok korai története. *Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok*, Pécs, 2004, 53. o.

¹¹ Bódi Zsuzsanna: Egy 18. századi magyar cigány összeírás. *Cigány Néprajzi Tanulmányok* 13., Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2004, 28. o.; Augustini ab Hortis Sámuel: A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. Cikksorozat az *Allergnädigst Privilegierte Anzeigen* című bécsi folyóirat 1775–76-os számaiban. Hasonmásban és magyar fordításban megjelent *A Néprajzi Látóhatár* Kiskönyvtára 12. köteteként, szerk. és bevezető Deáky Zita és Nagy Pál, ford. Magyar László András. Budapest–Gödöllő, 2009. 16. o.

¹² *Approbata constitutiók*. 16. cím, 4. artikulus, közli az 1540–1848. évi Erdélyi Törvények, Budapest, 1900.

¹³ Jean-Pierre Liégeois: *Gypsies. An illustrated History*. London, 2005.

¹⁴ Közli Fényes Elek: *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása*. Pest, 1857.

¹⁵ Az írásbeliség hiánya vagy megléte nem fejlettség kérdése. Claude Lévi-Strauss erről igen fontos gondolatmenetet közöl a *Szomorú trópusok* (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973) 340. oldalán. Eszerint az írás elsődlegesen nem az ismeretátadás eszköze volt, hanem a hatalmi struktúra kötőanyaga. A mindennapi élethez, a kulturális teljesítmények átörökítéséhez valójában nincs szükség írásra, a tartós hatalmi hierarchia azonban nem nélkülözheti. Az írás tehát akkor és ott jött létre, amikor és ahol hatalmi szempontból strukturált társadalom alakult ki.

¹⁶ Claude Lévi-Strauss: *Anthropologie structurale*. Paris, 1958; *Strukturális antropológia I–II*. Osiris, Budapest, 2001.

¹⁷ Idézi Paul Bohannan–Mark Glazer: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem Kiadó, Budapest, 1997, 284. o.

¹⁸ „Szép öcsém, be nagy kár, / hogy apád paraszt volt s te is az maradtál.” Arany János: *Toldi*. I., 13, 7–8. sor.

¹⁹ A törekvéseket részletesen tárgyalja Nagy, i. m.

²⁰ Nagy i. m. 9. o. a 15. századból 300 fős kompániáról is említést tesz. Nyugat-Európában valóban léteztek ilyen nagy lélekszámú csapatok is, a létszám azonban lényegesen nagyobb annál, mint amit a vándor kézműves életmód indokol. A magyarázat bizonyára éppen az, hogy ezek a csapatok – nem lévén releváns a kézműves tudásuk az adott környezetben – nem kézművesként éltek, hanem eltartatták magukat a befogadó társadalommal. A nagyobb

létszám ebben az esetben nagyobb biztonságot nyújtott, és nagyobb nyomatékot adott kéréseiknek.

²¹ Erről bővebben Bencsik, i. m. 102. o.

²² Moliere: A fősvény című színdarabjának címszereplője.

²³ Amikor csodálattal adózunk azon múltbéli társadalmak előtt, amelyek egykor hatalmas épületeket emeltek, hatalmas birodalmakat hódítottak, akkor valójában hatékony erőkoncentrációs mechanizmusokat csodálunk.

²⁴ Kitűnő 19. századi kelderás fényképanyagot közöl Jerzy Ficowski: *The Gypsies in Poland*. h. n., é. n. (1989).